

دو کتابشناسی شیعی

۱. از بلاد هند

رضا مختاری

کشف الحُجُب والأستار عن أحوال الكتب والأسفار. تأليف سيد اعجاز حسين نيشابوري كنتوري. قم. كتابخانه آية الله العظمى مرعشي نجفی. چاپ دوم. ۱۴۰۹ ق. ۱۰ + ۶۰۷ + ۱۱۸ صفحه.

۱) مؤلف. سيد محمد قلی موسوی (متوفای ۱۲۶۰ ق) از عالمان بزرگ سده سیزدهم هجری و از مدافعان قوی پنجه حریم تشیع است. اوسه فرزند پسر داشت که هر سه از عالمان پرآوازه و مشهور و فعال بودند. این سه فرزند به ترتیب عبارتند از ۱) سیدسراج حسین؛ ۲) سیداعجاز حسین؛ ۳) میرحامد حسین صاحب کتاب عقبات الأنوار فی إثبات إمامة الأئمة الاطهار، متولد ۱۲۴۶ و متوفای ۱۳۰۶ ق. مؤلف کتاب مورد بحث ما سید اعجاز حسین مشهور به كنتوری در سال ۱۲۴۰ ق در لکنهو به دنیا آمد، مقدمات علوم و فقه و اصول و کلام و حدیث را نزد پدر و دیگر عالمان آن سامان آموخت و به مرتبه بلندی نایل شد. در کار تدوین کتاب استقصاء الإفحام واستیفاء الانتقام فی رد منتهی الکلام که به اسم برادرش میرحامد حسین شهرت یافته به برادرش کمک کرد و گویند بیشتر کار آن را وی انجام داده، گرچه به نام برادرش مشهور شده است.^۱ بجز کشف الحجب، تألیفات دیگری دارد از جمله: القول السدید^۲ و شذور العقیان فی تراجم الأعیان. زرکلی در اعلام^۳ و تهرانی در ذریعة (ج ۱۳، ص ۴۳) گفته اند که نسخه خطی مجلد اول و دوم این کتاب، در کتابخانه آصفیه موجود است. همچنین تهرانی در طبقات اعلام الشیعة، قرن یازدهم^۴، ذیل عنوان «طیفور البسطامی» مطالبی از این کتاب نقل کرده است. اعتماد السلطنه از سیداعجاز حسین در مآثر و آثار یاد کرده و نام او را به اشتباه میرغازی حسین ذکر کرده و نوشته است:

برادر میرحامد حسین سلمه الله است. در علم و عمل و

توفیق تصنیف و ترویج مذهب و امثال ذلك با برادر برابر بود. به چندین سال از این پیش مشارالیهما معا از هندوستان به زیارت عتبات متعالیات عراق عرب آمده، با علماء عظام ملاقاتهای مُختبرانه فرمودند و به موجب مشرب شریف و مذهب لطیف خود از علماء ایران شریعتمدار حاج میرزا حسین نوری طبرسی را پسندیدند و از آن وقت ابواب مکاتبه در مابین ایشان مفتوح گردید، ولی میرغازی حسین [صحیح: سیداعجاز حسین] چند سال است که به رحمت ایزدی پیوسته، قدس الله لطیفه...^۵

سیداعجاز حسین در سال ۱۲۸۶ ق در لکنهو درگذشت و در کنار قبر پدر بزرگوارش به خاک سپرده شد. رحمة الله علیهما رحمة واسعة.

۲) کتاب کشف الحجب. این کتاب، فهرست کتابهای شیعه - به شیوه ذریعه - است، و در آن ۳۴۱۴ کتاب به ترتیب

حاشیه:

- ۱) شیخ آقا بزرگ تهرانی، الکرام البررة فی القرن الثالث بعد العشرة (از طبقات اعلام الشیعة)، چاپ دوم، مشهد، دارالمرتبی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۱۴۹.
- ۲) همان، ص ۱۵۰؛ و الذریعة إلى تصانیف الشیعة، چاپ سوم، بیروت، دارالأضواء، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۷، ص ۲۱۰.
- ۳) خیرالدین زرکلی، الأعلام، چاپ هفتم، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶ م، ج ۱، ص ۳۳۴.
- ۴) مجلد قرن یازدهم طبقات اعلام الشیعه هنوز منتشر نشده است. گرچه مدتی است حروفچینی و صفحه بندی شده است. چند روزی به رسم عاریت زیراکس صفحه بندی شده آن در اختیار اینجانب بود که طی مطالعه آن، به این مطلب برخورد کردم.
- ۵) محمد حسن خان اعتماد السلطنه، المآثر والآثار [چاپ دوم]، کتابخانه سنائی، ص ۱۵۴ و ۱۵۵.

از مجموع کتابهایی که نام برده تقریباً آغاز بیشتر از ۳۰۰۰ کتاب را نقل کرده که نشانه آن است که مؤلف نسخه آنها را دیده است و شیوه ذکر آغاز کتاب در تشخیص انتساب کتاب به مؤلف، و تمییز کتابهای متشابه از یکدیگر نقش اساسی دارد و این شیوه در ذریعه هم دنبال شده است. این کتاب از منابع مهم مرآة الکتب و ذریعه بوده است و هم ثقة الاسلام و هم شیخ آقا بزرگ به این نکته تصریح کرده و آن را در ردیف منابع خود ذکر کرده اند، و ذریعه بطور بسیار محسوس و ملموس از آن متأثر است و حتی برخی اشتباهات آن به ذریعه هم راه یافته که ذیلاً به بعضی از آنها اشاره خواهد شد. تهرانی درباره این اثر نوشته است:

كشف الحجب و الأستار عن أحوال الکتب و الأسفار، از سید امیر اعجاز حسین، متولد ۲۱ رجب ۱۲۴۰، فرزند سید محمد قلی بن محمد بن حامد نیشابوری کنتوری. او و دو برادرش میرحامد حسین و میر سراج حسین و پدرشان همه از علمای جلیل القدر بوده اند؛ و میرحامد حسین مخصوصاً به خاطر تألیف عبقات الأنوار حقوق بسیاری بر گردن علمای شیعه دارد. آغاز كشف الحجب چنین است... نسخه‌ای که من از آن دیدم بر غلط بود، و در این کتاب [ذریعه] فراوان از آن نقل می‌کنم، چه او کتابهای امامیه را به ترتیب حروف و به روش معهود، ذکر کرده ولی جز اندکی از کتب شیعه را یاد نکرده است. [کتاب] در کلکنه به سال ۱۳۳۰ [ق] چاپ شده است...^۷

ثقة الإسلام در فصل پنجم از مقدمه مرآة الکتب- که درباره کتابهایی است که هنگام تألیف مرآة الکتب در اختیارش بوده است- گوید:

كشف الحجب و الأستار عن أسماء [ظ: أحوال] الکتب و الأسفار، از مولوی اعجاز حسین متوفای ۱۲۸۰ و اندی. هنگامی که بیش از نصف مرآة الکتب را تألیف کرده بودم يك نسخه آن نصیب شد. مؤلف گرچه تا آخر حروف الفبا را نوشته است، ولی وافی به مقصود نیست، و درباره آنچه لازم بوده به طور مستوفی بحث نکرده است، حتی کتاب عبقات الأنوار برادرش علامه مولوی حامد حسین را ذکر نکرده، با اینکه در کار تألیف عبقات دستیار برادرش بوده است^۸، و افزون بر اینها خالی از اشتباهات هم نیست، و نسخه من بسیار مغلوط است^۹. از این کتاب، با ذکر نام مؤلف مانند «مولوی گوید» و مانند آن، یاد می‌کنم.^{۱۰}

همچنین وی در حرف «کاف» مرآة الکتب، بعد از ذکر كشف الحجب گوید:

الفبایی معرفی شده است که البته برخی کتابها به دو نام یا بیشتر ذکر شده و همه هم شماره مستقل دارد، گرچه مؤلف غالباً متذکر شده که مثلاً نام اصلی این کتاب، فلان نام است، به خصوص در مورد کتابهایی که هم تحت عنوان اصلی خود آمده اند و هم تحت عناوین عامی مانند رساله‌ای در فلان موضوع، یا حاشیه فلان کتاب، یا شرح بهمان. با این حال شاید اسامی تکراری از ۳۰۰ عنوان کمتر باشد. بنابراین در این کتاب به طور قطع بیش از ۳۰۰ کتاب شیعه معرفی شده است که این معرفی گاه به تفصیل انجامیده و درباره صحت انتساب کتاب به مؤلف و مانند آن بحث شده است. مؤلف معمولاً نام مؤلفان و تاریخ وفات آنها و موضوع کتاب را، اگر نسخه کتاب مورد بحث را دیده باشد، آغاز آن را نیز ذکر می‌کند. نکته جالب این است که زمانی مؤلف به این مهم دست زده است که فهرست نویسی به شیوه امروزی معمول نبوده و از سوی دیگر کتابهای شیعه تا آن زمان چندان چاپ نشده بوده و فهرست مخطوطات کتابخانه‌ها هم وجود نداشته است. این کتاب مدتها پیش از آنکه کتابهایی مانند تأسیس الشیعه مرحوم سیدحسن صدر و مرآت الکتب ثقة الإسلام شهید تبریزی، و الذریعه مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی به وجود آید تألیف شده است و از همین جا میزان زحماتی که مؤلف برای این کتاب متحمل شده تا اندازه‌ای معلوم می‌شود. مؤلف در مقدمه کوتاه خود گفته است:

... این کتاب را كشف الحجب و الأستار عن أحوال الکتب و الأسفار نامیدم و نام کتابهایی را که امامیه [یعنی شیعیان اثناعشری] تصنیف کرده اند، همراه با ذکر نام مؤلفان آنها و تاریخ وفات نویسندگان و گردآورندگان آنها، در آن ذکر کردم و بنایم بر این بود که آغاز کتابهایی را که به آنها برخوردیم و توانستم مطالعه کنم، یاد کنم، و چه بسا از کتابهایی که خود ندیده‌ام ولی نام آنها را در تصنیفات علمای شیعه دیدم، یاد کرده‌ام، ولی از وثوق و مورد اعتماد بودن مؤلفان سخنی به میان نیاوردم، مگر به طور نادر، زیرا این امر مربوط به کتابهای «رجال» است؛ و آن را به ترتیب مألوف و معهود مرتب کردم. (ص ۱)

جا تاریخ شهادت شهید ثانی آمده ۹۶۶ ذکر شده که به نظر اینجانب منشأ اشتباه ذریعه کتاب کشف الحجب بوده است. بی مناسب نیست که به برخی از دیگر خطاهای کشف الحجب در اینجا اشاره شود زیرا ممکن است منشأ اشتباه در کتابهای دیگر مانند فهراس مخطوطات کتابخانه‌ها شده باشد یا بشود، گرچه وجود این گونه خطاها با توجه به اوضاع و احوالی که کشف الحجب در آن نوشته شده به هیچ روی از ارزش این کتاب نمی‌کاهد.

□ در ص ۹۷، شماره ۴۵۲، نام کتاب معروف خواجه نصیر (طاب ثراه) در کلام، تجرید العقائد^{۱۴} ضبط شده که صحیح آن تجرید الاعتقاد است، گرچه مرحوم مدرس رضوی در احوال و آثار نصیر الدین طوسی، و نیز برخی از فهرست نویسان مخطوطات آستان قدس رضوی آن را تجرید العقائد ضبط کرده و برخی هم از این نام دفاع کرده اند ولی صحیح آن تجرید الاعتقاد است، زیرا:

الف) خود خواجه نصیر در دیباچه کتاب به نام آن تصریح می‌کند و در دیباچه سه نسخه بسیار قدیمی و معتبر تجرید، نام آن تجرید الاعتقاد ضبط شده است.^{۱۵}

ب) علامه حلی که شاگرد خواجه بوده و بر این کتاب شرح نوشته، و گفته‌اند که اگر شرح وی نبود بسیاری از مشکلات حاشیه:

۶) چنانکه ملاحظه می‌فرمایید مؤلف کتاب را ... عن احوال الكتب و الأسفار نامیده است، و در ذریعه، ج ۱۸، ص ۲۷ هم، نام آن همین گونه ضبط شده؛ ولی روی جلد و صفحه عنوان، نام آن ... عن أسماء الكتب و الأسفار ثبت شده است.

۷) الذریعه، ج ۱۸، ص ۲۷ و ۲۸.

۸) ظاهراً این سخن نادرست است و سید اعجاز حسین - چنانکه گذشت - در تألیف استقصاء الإفهام به میر حامد حسین کمک کرده نه در تألیف عیقات الأنوار. و اصلاً بعید نیست شروع تألیف عیقات بعد از وفات سید اعجاز حسین باشد. بنا بر این، این ایراد مرحوم ثقة الإسلام بر کشف الحجب وارد نیست.

۹) چنانکه از این سخن نیز استفاده می‌شود، نسخه چاپی کشف الحجب در اختیار مرحوم ثقة الإسلام نبوده است، زیرا چنانکه خواهد آمد کشف الحجب در سال ۱۳۳۰ ق. چاپ شده، و ایشان هم در اوائل همین سال یعنی عاشورای ۱۳۳۰ ق. به شهادت رسیده است.

۱۰) مرآت الكتب از ثقة الإسلام شهید تیریزی، چاپ اول، ج ۱، ص ۱۱. همچنین در ج ۱، ص ۱ نوشته است «اخیراً به کتابی از یکی از علمای هند در این زمینه دست یافتم...» که مرادش کشف الحجب است.

۱۱) مرآت الكتب، ج ۳، ص ۱۶۷.

۱۲) رسائل المحقق الکرکی، چاپ اول، دو جلد، قم، کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق. ج ۲، ص ۱۴۹ تا ۱۶۵.

۱۳) رك: مجله نور علم، شماره ۲۶، ص ۱۳۴ تا ۱۳۸، مقاله «پژوهشی در تاریخ زندگی شهید ثانی».

۱۴) در مرآت الكتب، ج ۲، ص ۱۲۰ هم به اشتباه تجرید العقائد ضبط شده است.

۱۵) رك: تجرید الاعتقاد، تحقیق حسینی جلالی، چاپ اول، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۶ ش.

از مولی اعجاز حسین... متوفای بعد از ۱۲۸۱، و این سال تقریباً تاریخ تألیف کتاب کشف الحجب است، چنانکه علامه نوری [حاج میرزا حسین صاحب مستدرک الوسائل، علیه الرحمة] برایم نوشته است. این کتاب، چنانکه در آغاز کتابم گفتم، در باب خود مستوفی نیست، و گذشته از آن، اشتباهاتی دارد و نسخه‌ای که من دارم مغلوط است...^{۱۱}

در اینجا به دو نمونه از اشتباهاتی که از کشف الحجب به ذریعه هم راه یافته اشاره می‌کنیم. در کشف الحجب (ص ۵۵۲، شماره ۳۱۱۵) آمده است:

مناسك الحج الصغير، از شهید ثانی... شامل يك مقدمه و دو فصل و يك خاتمه. آغازش چنین است: الحمد لله على سوايغ نعمة الغزار والصلاة والسلام على نبيّه محمد وآله الأطهار.

الذریعه (ج ۲۲، ص ۲۶۳، شماره ۶۹۸۵) هم عیناً همین مطالب را آورده است. و در همان جلد (ص ۲۶۹، شماره ۷۰۲۹) نوشته است:

مناسك حج. از محقق کرکی، نورالدین ابوالحسن علی بن عبدالعالی، متوفای ۹۴۰... آغازش چنین است: الحمد لله على سوايغ نعمة الغزار....

ملاحظه می‌فرمایید که مرحوم شیخ آقا بزرگ يك کتاب را با يك نوع مشخصات به فاصله ۶ صفحه، هم به شهید ثانی نسبت داده و هم به محقق کرکی؛ و منشأش آن است که انتساب آن به شهید را از کشف الحجب نقل کرده که آن هم اشتباه بوده، و سپس صحیح آن را خود به استنباط خویش ثبت فرموده است. این رساله اخیراً در مجموعه رسائل المحقق الکرکی^{۱۲} چاپ شده، و ظاهراً شهید چنین کتابی ندارد، بلکه کتابی در مناسك حج دارد که غیر این است و در ذریعه (ج ۲۲، ص ۲۶۳) و کشف الحجب (ص ۵۵۲ و ۵۵۳) هم معرفی شده است. نمونه دیگر، تاریخ شهادت شهید ثانی است که در ذریعه متجاوز از پنجاه بار ۹۶۶ ذکر شده، با اینکه صحیح آن ۹۶۵ است^{۱۳} و در کشف الحجب هم هر

تجربید حل نمی‌شد، نام شرح خود را کشف‌المراد فی شرح تجربید الاعتقاد گذاشته است؛

ج) شرح شمس‌الدین اسفراینی نیز موسوم به تجربید الاعتقاد می‌کند که نامش تجربید الاعتقاد باشد نه تجربید العقاید^{۱۶} زیرا فی شرح تجربید الاعتقاد است (ذریعه، ج ۳، ص ۳۵۲) و این نیز مؤید مدعای ماست؛

د) رعایت سجع در کلام خواجه نصیر در آغاز کتاب، اقتضا می‌کند که نامش تجربید الاعتقاد باشد نه تجربید العقاید^{۱۶} زیرا فرموده است: «وسمیته بتجربید الاعتقاد، والله أسأل العصمة والسداد، و أن يجعله ذخراً لיום المعاد».

□ وفات شیخ طوسی (قدس سره) در موارد متعددی از جمله صفحات ۵۶ و ۵۵۱، به سال ۴۵۸ ذکر شده که بی شک ۴۶۰ درست است و نه ۴۵۸.

□ تقریباً در همه جا و از جمله در صفحات ۵۲، ۴۰۴ و ۵۵۹ وفات شیخ بهائی به سال ۱۰۳۱ ذکر شده که همان گونه که آقای سیدمحمد جواد شبیری اثبات کرده‌اند، ۱۰۳۰ درست است^{۱۷} و مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی (ره) هم در طبقات اعلام الشیعه، قرن یازدهم، که هنوز چاپ نشده است^{۱۸}، شواهدی دال بر اینکه ۱۰۳۰ درست است، ذکر فرموده‌اند.

کشف‌الحجب نخستین بار حدود پنجاه سال بعد از رحلت مؤلف در سال ۱۳۳۰ ق. در کلکته به همت محمد هدایت حسین با فهرست اعلام و اماکن چاپ شد. چنانکه از مقدمه مصحح برمی‌آید، نسخه اصل به خط مؤلف در اختیارش نبوده و بعید نیست برخی اغلاط کتاب ناشی از همین امر باشد. مرحوم شیخ آقا بزرگ گفته است که «مؤلف نسخه‌اش را به استاد ما مرحوم محدث نوری هدیه کرد، و الآن [زمان تألیف کرام برره] در کتابخانه نوه دختری استاد یعنی آقا ضیاء‌الدین فرزند شهید شیخ فضل‌الله نوری (قدس سره) موجود است»^{۱۹}.

باری، این کتاب مدتها نایاب بود و کسی به آن دسترسی نداشت تا اینکه کتابخانه حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی (دام‌ظله) همت کرد و آن را همراه با مقدمه کوتاهی به شیوه افست در پانصد نسخه تجدید چاپ کرد و در اختیار مشتاقان نهاد که البته سپاسمندی و قدردانی وافر محققان در این گونه مسائل را در پی خواهد داشت. سعیشان مشکور و اجرشان موفور باد.

حاشیه:

۱۶) رك: كشف‌المراد فی شرح تجربید الاعتقاد، تصحیح استاد حسن زاده آملی، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۷ ق، ص ۱۸.

۱۷) رك: مجله نور علم، شماره ۱۹، ص ۷۶ تا ۷۸، و شماره ۲۱، ص ۶۲، مقاله «بررسی اعلام‌المکاسب».

۱۸) طبقات اعلام الشیعه، مجلد قرن یازدهم، ذیل عنوان «بهاء‌الدین العاملی». چنانکه در حاشیه شماره ۴ گذشت، این کتاب هنوز منتشر نشده است.

۱۹) رك: الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، ج ۱، ص ۱۴۹.

۲. از گوشه خوانسار

محمدعلی مهدوی راد

کشف‌الاستار عن وجه‌الکتاب والاسفار. تألیف: آیه‌الله سیداحمد حسینی خوانساری. اعداد: مؤسسة آل‌البيت لاحیاء التراث. قم. چاپ اول. ۱۴۰۹ قمری. ۵۱۲ ص.

حرمت و قداستی که دین اسلام برای کتاب قایل شده است در کمتر فرهنگی نظیر داشته است و کوششی که مسلمانان در تدوین کتابشناسیهای مختلف و فهرست‌نگاریهای گوناگون معمول داشته‌اند یکی از جلوه‌های این حرمت و ارجمنداری به کتاب و خود بهترین گواه این مدعاست. کتاب گرانقدر الفهرست تألیف محمدبن اسحاق مشهور به ابن‌ندیم (ف ۳۸۵)، که مؤلف آن را به سال ۳۷۷ سامان داده، یکی از جلوه‌های والای این تلاش و از نخستین کتابشناسیهای جهان اسلام است که به شیوه موضوعی و توصیفی تنظیم شده است، شیوه‌ای که هنوز هم تازگی و اهمیت خود را حفظ کرده است.

گذشته از کتابشناسیهای عمومی که از زمان ابن‌ندیم تاکنون تدوین شده، و غالباً در آنها به آثار شیعه امامیه توجه کافی نشده است، علمای شیعه نیز از دیرباز آثاری پدید آورده‌اند و در آنها به خصوص به تألیفات شیعه عنایت کرده‌اند. کتاب الفهرست اثر گرانسنگ شیخ الطائفه محمدبن حسن طوسی (ف ۴۶۰) از کهنترین آثاری است که در این زمینه برجای مانده است. شیخ طوسی در مقدمه کوتاه خود به کوششهای پیشینیان امامیه در این باره اشاره کرده، می‌نویسد:

چون به فهرستهای مشایخ ما، که کتابها و تصانیف عالمان شیعه را فهرست کرده بودند، نگریم هیچکدام را کامل و شامل نیافتیم، چراکه برخی از آنان تنها آنچه را در کتابخانه‌های خود داشته‌اند ثبت و ضبط کرده‌اند و برخی دیگر فقط آنچه را از استادان خود روایت کرده‌اند فهرست نموده‌اند، بجز ابوالحسن احمدبن الحسن [ابن